

„Csak azokon a napokon éltem, mikor dolgoztam!”

Emlékezés Komlós Aladárra

Komlós Aladár egyetemi előadására 1946 szeptemberében úgy tévedtem be, hogy egy elsőéves magyar—angol szakos kolléganómet kalauzoltam órára. A bölcsészkar Múzeum körüli épületében járatos harmadéves, a tanulmányait most kezdő, ifjú pályatársnőt. Komlós Aladárt akkor láttam először, kritikusi tevékenységéről, írói múltjáról nem sokat tudtam. Ezen az órán kezdte el mint egyetemi magántanár a magyar kritika történetéről szóló kollégiumát.

A következő órájára már azért mentem el, hogy előadásának folytatását hallhassam. Néhány nap múlva pedig arról is tudomást szereztem, hogy a szabadegyetem sorozatában a két világháború közötti időszak magyar líráját elemzi. Természetesen ezt az alkalmat sem mulasztottam el. Az előadás végén, amikor kérdéseket lehetett föltenni, azt kérdeztem Komlós Aladártól, miért nem beszélt Radnóti Miklós költészetéről. Mielőtt válaszolt volna, egy kicsit elgondolkozott, majd azt felelte, hogy bizony említene kellett volna Radnótit is, de talán azért feledkezett meg a költőről, mert ő hosszú ideig nem tartotta jelentős lírikusnak, csak a *Meredek út* győzte meg arról, hogy eredeti tehetség, és persze ezt igazolták a posztumusz versek is.

Én már a néhány másodpercnyi gondolkozási időt is megtisztelőnek éreztem, ami a választ megelőzte, mint annak jelét, hogy Komlós Aladár komolyan veszi a fölteszt kérdést, de igazán feleletének nyíltsága bővült el, a költészet dolgaival kapcsolatban és önmagával szemben is megnyilvánuló, szigorú tárgyilagossága.

Nem véletlen, hogy minden különösebb elhatározás nélkül is úgy alakult, hogy ha tehettem, előadásait mindig meghallgattam az egyetemen, a szabadegyetem keretében vagy az Irodalomtörténeti Társaság vitaülésein. Olvastam persze érdekes új tanulmányait is a *Magyarokban* a magyar irodalom társadalmi hátteréről, a Petőfi utáni irodalmi népiességről, a kozmopolitának bélyegzett költészet körüli múlt századi vitákról, József Attila kritikai fogadtatásáról. Később aztán a könyvei is sorra kerültek, elsőként remek esszékötetét vettem ki a könyvtárból, a *Nyugat* kiadásában 1937-ben megjelent *Irók és elvek*-et, amelyhez később is gyakran visszatértem, mert fontos volt számomra, hogy olvasmányélményeimet, még határozatlan körvonalú ítéleteimet, benyomásaimat Komlós Aladár véleményével szembesítsem és igazolódva vagy megállapításaival vitázva új indítékokat nyerjek.

Mi volt Komlós Aladár varázsának titka, miért váltam szinte önmagam számára is meglepő módon egyik napról a másikra önkéntes és „nem hivatalos” tanítványává?

Elsősorban karakterének azok a vonásai vonzottak hozzá, amelyek már abban a bizonyos szabadegyetemi epizódban kirajzolódtak: nyíltsága, tárgyilagossága, az irodalmi kérdések egyszerű, természetes, racionális megközelítése. Az irodalomhoz való viszonya is más volt, mint amihez az egyetemen addig hozzászoktunk. Ő az irodalomban nem erkölcsi, nemzeti vagy társadalmi törekvések eszközeit vagy példatárát látta, nem elméletrendszerek felől közeledett az irodalomhoz, hanem eleven olvasmányélményei alapján kívánt eljutni az általános törvényszerűségek felismeréséhez. Vállalta a szabad véleménynyilvánítás kockázatát, nem kötötték sem a jelen, sem a múlt irodalmi dogmái, tételei és közhelelyei, de a maga meggyőződését sem kívánta soha másokra erőszakolni, sőt saját megállapításaival szemben is mindig fenntartotta önmaga és bárki más számára a kételkedés, az egészséges gyanakvás jogát.

Egyetemi előadásain sem titkolta, hogy Tolnai Lajos társadalomkritikai regényeit nagyobb érdeklődéssel olvassa, mint Jókai műveit, hogy Vajda János rejtélyes alakja jobban foglalkoztatja képzeletét, mint Arany János őszi borúja, hogy a századforduló nagy szellemi élesztőjének, a radikális mozgalmak kezdőmenezőjének a múltban-jelenben egyaránt többnyire népszerűtlen Igotust tartja, hogy a nagyvárosi élményvilágból fakadó új színeket, lelki rezdüléseket kifejező

századvegi poézist többre értékeli, mint az azzal egykorú, népies hagyományokat folytató konzervatív lírát. Mindannyiunk számára, akik előadásait hallgattuk, nyilvánvaló volt, ha nem is vallott erről tételes formában, hogy a *Nyugat* irodalmi forradalmával kezdődő új korszakot semmivel sem tartja kisebb jelentőségűnek, mint a hazai irodalom korábbi virágkorait, a felvilágosodás vagy a reformkor irodalmának ragyogó időszakait.

A *Nyugat* irodalomtörténeti szerepéről (bármennyire meglepő is ez ma már!) addig nem sok szót hallottunk az egyetemi előadásokon. Szidni már nem illett a nyugatosokat, nem emlékszem, hogy bárki is erkölcstelennek bélyegezte volna műveiket, de minden, velük kapcsolatos megnyilatkozásban mégis volt valami óvatos kimérttség, félszeg tartózkodás. Mértéknek még mindig a reformkorban kibontakozó gazdag irodalom, a „nemzeti klasszicizmus” számított, az irányzat költőiben, Vörösmartyban, Petőfiben, Aranyban kellett (vagy kellett volna) látnunk a magyar líra felülmúlhatatlan betetőzőit.

Egyetemi éveink kedvelt „eretnek” olvasmányainak, a népi-faji alapon álló irodalomtörténeteknek a szerzői, Németh László és Féja Géza ebben a felfogásában nem osztoztak az „akadémikus” konzervativizmus képviselőivel, de a *Nyugat* helyének, irodalomtörténeti szerepének megítélésében nem voltak sokkal méltányosabbak. Miután tanulmányaikban Adyt és Móriczot „leválasztották” a *Nyugatról*, hogy eszmei vonatkozásban Szabó Dezsővel társítsák őket, nem volt már számukra különösebb nehéz feladat az általuk absztrahált „*maradék-Nyugat*” nimbuszának megkérdőjelezése, az egykori szerkesztők, Ignóty vagy Babits gátlástalan lejáratása.

Komlós Aladár szavainak viszont az adott hitelt, hogy őt nem stratégiai célok vezették irodalmunk múltjának elemzésében, ő senkit sem akart megsemmisíteni, befeketíteni, kiszorítani a küzdőtérrel vagy kitagadni irodalmi múltunkból. A *Nyugat* értékeléséhez sem apologetaként fogott hozzá, hanem a jelenségeket és azok összefüggéseit megérteni akaró racionalista higgadt nyugalommal. Sohasem elégedett meg a felszín sokszor félrevezető látványával, a szellemi élet, az irodalom, a művészet minden megnyilatkozását az adott korszak valóságos viszonylataihoz kívánta mérni. Világosan látta, hogy a *Nyugat*nak az egyéni érzés, gondolat, kifejezés jogáért folytatott küzdelmében a hatalom gyámkodásától függetlenedni akaró irodalom vívta önvédelmi harcát, hogy a nyugatosok a *l'art pour l'art* jelszavát írva zászlajukra, az irodalom és a művészet önkormányzatát akarták kiküzdeni. Arra is ő mutatott rá, hogy amikor a *Nyugat* szerkesztői elsősorban azt kívánták a munkatársaktól, hogy jól tudjanak írni, nem szorítkoztak formai problémákra, mert az általuk felállított normához a fogalmi tisztaság elve éppúgy hozzátartozott, mint az egyéniség kifejezésére alkalmas eredeti stílus megteremtésének igénye. Követelményükkel az elmélyültebb, kritikusabb, intellektuálisabb közszellem kialakításához is hozzájárultak.

Ő maga úgy került a *Nyugat* vonzáskörébe, hogy még losonci gimnazista korában kedvenc tanára, Bodor Aladár felhívta figyelmét Ady költészetére. *Bodor kezembe adta Ady Új versek-jét, s ez elbódított: kinyitotta érzekeimet a transzcendens, a legfinomabb hangulatok iránt* — írja 1973-ban *A pálya végén* címen közreadott éltrajzi vázlatában. Verseket kezd írni; érettségi után Begyáts Lászlóval, Darvas Jánossal *Bontakozó szárnyak* címmel közös kötete jelenik meg. Budapestre kerülve az egyetem bölcsészeti karán a pozitivistá filológia módszereit sajátítja el, a Galilei-körben és a Társadalomtudományok Szabad Iskolájának hallgatójaként az újabb filozófiai és szociológiai irányzatokkal ismerkedik, de „*bódultan*” olvassa tovább a *Nyugat* lírikusait, Ady után a „míves” költőket, Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád, Juhász Gyula verseit is.

Majd katonáskodás, frontszolgálat, olasz hadifogság, kassai tanárság, a bécsi emigráns lapoknál folytatott újságírói tevékenység után hazatérve és Budapesten letelepedve, 1925-től a *Nyugat* munkatársa lesz. Több mint tíz verse és mintegy hetven prózai írása jelenik meg a folyóirat hasábjain: tanulmányok, esszék, bírálatok, vitacikkek. Ő írja az első monográfiát is a *Nyugat* költőiről (*Az új magyar líra*, 1928) a magyar költészet történeti összefüggésében mutatva be a nyugatosok líráját, amelyet a kortársak nagy része még mindig előzmények nélküli, gyökértelen, hagyományromboló jelenségnek ítélt.

Minden bizonnyal a *Nyugattal* való eleven kapcsolata mélyítette el benne a szellemi függetlenség, a művészi szabadság és a tehetség tisztelésének elvét is, azokat a normákat, amelyeket kritikusai gyakorlatában mindig szem előtt tartott, és amelyekhez mindvégig hű maradt.

Ha íróban, irodalmi mozgalomban, csoportosulásban a tehetség jelével találkozott, és azt tapasztalta, hogy a rátermettség, a hozzáértés jó ügyet szolgál, az értékes törekvés támogatójává vált, függetlenül annak világnézeti hovatartozásától. Mindez irodalomtörténetírói tevékenységére is jellemző volt. Egyetemi előadásaiban a századforduló haladó folyóirataival foglalkozva ő, az egykori „galileista”, radikális irányú emigráns lapok munkatársa hívta fel figyelmünket arra, hogy a *Nyugat* előzményeit nyomozva ne csak a *Magyar Géniuszra*, a *Munka Szemlájére*, a *Szerdára* és *Osvát Figyelőjére* gondoljunk, hanem a Gergely József, majd Szemere György szerkesztésében megjelent, katolikus szellemű *Magyar Szemlére* is, amely a fiatal Babitsnak, Juhász Gyulának, Kosztolányinak, Fülep Lajosnak, Hevesi Sándornak, Márkus Lászlónak is fórumot adott.

Némi rezignációval idézi fel a már említett, *A pálya végén* című írásában szellemi felkészülésének éveivel kapcsolatban, hogy a nyugatos líra felszabadító élményével szemben az egyetemen megismert pozitívizmus, felerősítve a Galilei-kör racionalizmusával, elnyomta benne a költőt. „*Akkoriban örültem, hogy a Galilei-kör légkörében élek, úgy éreztem, racionalizmusa megtisztított ostoba előítéletektől, tisztábban látom a világot — ma látom, hogy mind az egyetem, mind a Kör elzárt a nagy költészettől és a nagy filozófiáktól, s egy szárnyatlan pozitívizmus világába zárt... Így a Galilei-kör csak politikai tekintetben nyitotta ki a szememet: belém véste, eltörölhetetlenül, mint egy magától értetődő erkölcsi törvényt, a demokrácia parancsát, mind szociális, mind nemzetiségi tekintetben...*”

Ha a Galilei-kör hatása — megítélése szerint — nem is volt számára egyértelműen pozitív értékű, a Körben és a Társadalomtudományok Szabad Iskolájában megismert filozófiai és szociológiai irányzatok is jelentős mértékben formálták gondolkodásmódját. A fiatalon tanulmányozott elméletek maradandó hatása mutatkozik abban is, hogy amikor 1945 után a magyar irodalom történetének szociológiai szempontú felvázolására tesz kísérletet, és megírja az *Irodalmunk társadalmi háttere* (1947) című kötetnyi méretű esszéjét, teljes biztossággal, neofita túlzások és egyoldalúságok nélkül alkalmazza az irodalomszociológiai módszer eszközeit. A koronként változó társadalmi szerkezet és az irodalom kölcsönhatását elemezve, az irodalomszociológiai módszer alkalmazásának hatáskörét is pontosan meghatározza. „*Egy-egy író vagy művet nem feltétlenül magyaráz meg ez a módszer. Egy irodalmat igen. A kivételt nem. Az átlagot igen. A részleteket nem. De egy nemzeti irodalom fősajátságait, áramlatait és problémáit igen...* — írja az irodalomszociológiai megközelítés lehetőségeinek határaitól. — *Nem szabad azt hinnünk, hogy egy nagy írói alkotást kimerítettünk társadalmi tendenciáinak megjelölésével. Vannak általános emberi érzések, amelyek, ha árnyalatokban módosulva is, minden osztályban élnek, minden idő és tér íróját testvérrükké avatják. A szerelem, szeretet, halálfélelem érzései, osztályon és koron túl minden embert érthetővé és érdekesé tesznek számunkra. Ha nem így volna, ha az irodalmi mű csak egy-egy osztály fegyvere volna a társadalmi harcban, akkor e harc befejeztével elvesztené értelmét és az ócskavasak közé kerülne.*”

Az irodalomszociológiai módszer lehetőségeit latolgató fejtegetéseiből is látszik, hogy tanulmányaiból nem hiányzott az elméleti megalapozottság, a vizsgálódás irányát meghatározó alapelv, de az elmélet mindig inkább kiindulópontot jelentett számára, gondolatörököt elindító ösztönzést, mint a gondolkodás menetét meghatározó kötelező normák rendszerét vagy olyan végcél, amelyet mindenáron igazolnia kellene. „*Komlós Aladár könyve, az Irodalmunk társadalmi háttere* arra vall — írta Rónay György —, hogy ha egy tudós az igazság és a valóság becsületes és hiteles megragadását tűzi ki céljának, s ehhez kellő felkészültsége is van, olyan eredményeket érhet el, amelyek — (noha egy-két irodalomtörténeti megjegyzésével szívesen szállnánk vitába) — minden szemponton és elméleten túl, egyszerűen igazságuk és hitelességük erejével mindenki számára érvényesek s nemzeti önismeretünk szempontjából is sokra becsülendők.”

Az irodalompolitikai helyzet alakulása, a dogmatikus irodalomszemlélet monopolizálódása következtében azonban Komlós Aladár könyvével kapcsolatban nem olyan kérdések körül alakult ki polémia, amelyekre Rónay György célzott. Nem azt vizsgálták a mű bírálói, hogy konkrét esetekben jól alkalmazza-e Komlós Aladár az irodalomszociológiai módszert, hogy következtetései elfogadhatók-e, sokkal több szó esett munkájának elméleti „irányvonaláról”, terminológiájáról, már abban is elmarasztalva a szerzőt, hogy nem az irodalom társadalmi alapjáról, hanem a *hátteréről* beszélt.

Azok közül, akik szívesen hivatkoztak Komlós Aladár könyvére mint az eszmei eltévelyedés jellemző példájára, senki sem vállalkozott annak alapos bírálata. Kényelmesebb megoldásnak látszott a szerző egy-egy megállapítását, következtetését, kifejezését az összefüggésekből kiemelve az egész művet felszínesnek, ötletszerűnek, tudománytalannak vagy éppen „polgári” szemléletűnek minősíteni.

Később aztán, minél merevebbé vált a dogmatizmus, Komlós Aladár úttörő vállalkozása annál inkább a korabeli szakirodalom negatív példatárává vált. „1948-tól kezdve — írja visszaemlékezésében — egyik fő célpontja lettem a szakmában dúló intrikáknak, némelyek rajtam akarták bizonyítani, hogy milyen éber marxisták. Én voltam a kikiáltott szocdem, a polgári radikális, a l'art pour l'art hive, az antimarxista.”

Egyetemi előadásában nem volt hajlandó a *Nyugatot* „a liberális megalkuvás posványának”, „irodalmi mocsárnak” nevezni, Kassácot anarchista kispolgárnak nyilvánítani, *A Toll* és a *Szép Szó* gárdájához fűződő egykori kapcsolatait megtagadni, József Attila életrajzát és életművét a pillanatnyi követelményeknek megfelelően átértékelni és átrajzolni. Amikor pedig egyik előadásában azt mondta a fiatal József Attiláról (akit már 1925-ben megismert, megszeretett, és akihez öt éven át meghitt barátság kötötte), hogy modorában volt valami, ami az embert játékos kutyakölykökre emlékeztette, kitért az álfelháborodás mindent elsöprő vihara, és kimondatott, hogy Komlós Aladár nem taníthat többé az egyetemen.

1950 nyarán bocsátották el az egyetemről, illetve helyezték háromhónapos időtartamra „rendelkezési állományba”. Másnap a Károlyi utcában, egyetemi oktatók, fiatal írók és filozofterek, valamint a két éve már megszűnt *Újhold* munkatársainak (nem is mindig biztonságos) „nappali menedékhelyén”, a Darling eszpresszóban ültünk együtt. Nem mertem feltenni a kérdést, mik a tervei, mit fog csinálni, ha letelik a három hónap.

Ő viszont nyugodtnak látszott, mint akinek van már némi gyakorlata abban, miként kell az ilyen helyzeteket átvészelni. Bármennyire is reális megoldásokra törekvő, higgadt és kiegyensúlyozott egyéniség volt, pályája során többször került a létbizonytalanság állapotába. 1920-ban a kassai gimnáziumból a szlovák tanügyi hatóságok azért bocsátották el, mert *Zrinyi ünneplése körül* című cikkében „a megszállt megyéket” emlegette; később, a budapesti zsidó gimnáziumban azért került nehéz helyzetbe, mert egyes hitközségi vezetők Bródy Sándorról szóló eszszéjének néhány kritikai megjegyzéséből felekezeti sérelmet olvastak ki; 1937-ben a kultuszminisztérium azért mozdítja el állásából, mert egyik cikkében a hitleri Németország által fenyegetett Csehszlovákia demokratizmusát dicsérte.

1950 ősztén négyévi egyetemi oktatói munka után ismét középiskolai tanárként folytatta pályáját, a Markó utcai gimnáziumba került, majd az Irodalomtörténeti Dokumentációs Központ munkatársa lett. Sértődésre, visszavonulásra nem volt se kedve, se ideje, ha már a *Nyugatról* nem írhatott a maga meggyőződése szerint, azoknak a századvégi tendenciáknak a történetét akarta megvilágítani, amelyek már a modernebb áramlatok érvényesülését készítették elő. Könyvet írt Vajda Jánosról, Reviczky Gyuláról, a tizenkilencedik század második felének irodalmi ellenzéki mozgalmairól, anyagot gyűjtött a Petőfi és Ady közötti magyar költészet történetéről szóló monográfiájához.

Később az Irodalomtörténeti Intézet huszadik századi irodalommal foglalkozó osztályának vezetésére kérték fel. Feladatkörét átvéve az osztály titkári teendőinek ellátásával engem bízott meg, így közvetlenül tapasztalhattam, milyen nagy kedvvel és lendülettel szervezte az utolsó ötven-hatvan esztendő, a századforduló, a *Nyugat*, a magyar avantgarde, a népi írók és József Attila korának tudományos igényű, irodalomtörténeti feldolgozását.

Nem sok tudományos műhely büszkélkedhet azzal, hogy nyomban létrejötte után olyan élénk, sokoldalú és színvonalas tevékenységet fejtett ki, mint a Komlós Aladár által vezetett osztály. Intézeti munkatársak és meghívott szakemberek részvételével napirendre tűztük a huszadik századi magyar irodalom legfontosabb problémáit. Az Ady-filológia időszerű kérdéseiről Földessy Gyula, Lengyel Géza, Hegedűs Nándor, Bóka László, Kovalovszky Miklós fejtette ki nézeteit, Babits és Osvát Ernő kapcsolatáról Basch Loránd, a Babits-életrajz megírásának problémáiról Belia György, a költő pályakezdéséről Ungvári Tamás tartott vitaindító előadást. Pók Lajos a *Nyugatot* megelőző századeleji modern folyóiratok történetét ismertette, Nagy Péter Szabó Dezsőről szóló monográfiájának új fejezetét mutatta be, Czine Mihály Mórincz Zsigmond és a naturalizmus kapcsolatát ele-

mezte, Béládi Miklós Illyés fiatalkori lírájának szürrealista vonásait vázolta fel, Szabó György Kassák elfelejtett fiatalkori verseivel, Németh G. Béla a költő első korszakának stílusproblémáival foglalkozott, Lengyel Balázs *A Kassák-parabola* című esszéjét bocsátotta vitára. Bevezető referátumok alapján megvitattuk Kis-péter András Tömörkény-monográfiáját, Heller Ágnes Kosztolányi-könyvét, Bóka László egyetemi jegyzeteit, Kolozsvári-Grandpierre Emil Karinthy-tanulmányát, Diószegi Andrásnak a századforduló novelláiról szóló vázlatát, Bodnár György Kaffka Margitról tervezett disszertációjának téziseit, Szabolcsi Miklós Weöres-esszéjét, Barta András dolgozatát a Krúdy-novellák időrendjének problémáiról. A József Attila betegségével foglalkozó eszmecsereán irodalomtörténészekon kívül Nyíró Gyulától Mérei Ferencig a legismertebb pszichológusok is részt vettek.

A Komlós által vezetett időszakban indította el az Intézet huszadik századi osztálya több jelentős dokumentumkötettel (Hegedűs Nándor: *Ady Endre nagyváradi napjai*, Vargha Kálmán: *Kortársak MórícZ Zsigmondról. 1900—1919*, Belia György: *Babits, Juhász, Kosztolányi levelezése*) a ma is megjelenő *Új Magyar Múzeum* című sorozatot. Nyomdába adtuk a József Attiláról szóló korabeli kritikák Bokor László által szerkesztett gyűjteményét is, de a kötet kiadását el kellett halasztani. Megbízást adtunk Kovalovszky Miklósnak az Adyval kapcsolatos kortársi visszaemlékezések gyűjtésére, Fallenbüchl Zoltánnak Ambrus Zoltán, F. Csanak Dórának MórícZ Zsigmond levelezésének sajtó alá rendezésére, fölkértük Basch Lorándot, hogy írja meg a Baumgarten-alapítvány történetét.

Komlós Aladár arra törekedett, hogy a huszadik századi irodalom történetével foglalkozó legjobb szakembereket szervezetileg is a vezetése alatt működő osztályhoz kösse. Mindenekelőtt Rónay Györgyöt, továbbá a Babits-filológiában járatos Belia Györgyöt, valamint a Nietzsche-fordító Szabó Edét, Krúdy Gyula, Hölderlin, Rilke műveinek elemzőjét szerelte volna állandó munkatársként osztálya munkájába bevonni.

Munkatársainak kiválasztásában nagyon fontosnak tartotta a tudományos megbízhatóság, a morális felelősség elvének érvényesítését. Mint irodalomtörténész jogosnak tartotta a legkülönbözőbb módszerek alkalmazását, a művek megközelítésének és elemzésének eltérő változatait, de nem bízott azokban, akik nagyon is buzgók voltak irodalmi művek, jelenségek, irodalomtörténeti folyamatok „átpolitizálni” értelmezésében, félremagyarázásában, fontos tények és mozzanatok átrajzolásában vagy elhallgatásában. Tisztában volt azzal, hogy irodalmi jelenségek magyarázatában és értékelésében milyen nagy lehetősége van az alig észrevehető, mégis káros hatású félremagyarázásoknak, az sem volt számára közömbös, hogy minden hamis vagy torz megállapítás az irodalomnépszerűsítés, az irodalomtanítás és a publicisztika közvetítő közegein át milyen könnyen válhat olvasórétegek téves és nehezen korrigálható közhiedelmévé.

Osztályvezetői működése fele annyi ideig sem tartott, mint korábbi egyetemi előadói megbízatása. 1958 nyaratól önálló tudományos kutatói címmel működött tovább az Irodalomtörténeti Intézetben, a maga által választott feladatkörökben tevékenykedve, mint afféle államilag díjazott „magántudós”.

Ebben az időszokban fejezte be a múlt század második felének magyar lírájáról szóló, korábban már említett monografikus művét (*A magyar költészet Petőfitől Adyig*, Bp. 1959), továbbá *A líra műhelyében* (Bp. 1961) című műfajelméleti munkáját, ezekben az években hozta létre kritikátörténeti összefoglalását (*Gyulai-tól a marxista kritikáig*, Bp. 1966) és rendezte sajtó alá tanulmányainak, esszéinek, kritikáinak válogatott gyűjteményét (*Táguló irodalom*, Bp. 1967).

Kritikátörténeti művéről, amely a múlt század ötvenes éveitől az első világháború utáni forradalmak időszakáig követi a magyar irodalmi bírálat útját, máig sem mondtuk ki kellő nyomatékkal, milyen nagy jelentőségű munka. Azonkívül, hogy az első összefoglaló értékelés a modern magyar kritika történetének hét évtizedéről, Gyulai Páltól a fiatal Lukács Györgyig, kritikaelméleti felfogásunkat is új szempontokkal gazdagítja.

Bemutatja a vizsgált időszak irodalmi harcait, a népnemzeti iskola egyeduralmi helyzetét támadó irányzatokat, a századforduló modern törekvései körül kialakult vitákat és természetesen a *Nyugat* forradalmát követő csatározásokat is. Plasztikus arcképet rajzol a korszak legjelentősebb kritikusaikról, többek közt Gyulairól, Péterfyről, Ambrus Zoltánról, Ignotusról, Osvátról, Schöpflinről, Kosztolányiról, Adyról, Babitsról, Hatvanyról, Karinthyról, továbbá a fiatal Szabó Dezsőről és Lukács Györgyről.

Akik kritikusról írnak, többnyire azonosítják „modelljük” egyéniségét az általa hirdett esztétikai, irodalomelméleti elvekkel, bírálói programmal, vagyis a kritikus közvetve vagy közvetlenül megnyilatkozó önszemléletével. Komlós Aladár portréi viszont azt tudatosítják, hogy a kritikus elvi állásfoglalása és bírálói tevékenysége többnyire nem fedi egymást. Ez nemcsak azokra az egyedi esetekre jellemző, amikor a bíráló lemond elveinek érvényesítéséről, vagy nincs módja arra, hogy kitarson meggyőződése mellett. Az elvi állásfoglalás és a bírálói gyakorlat közötti *ellentmondás* sokkal alapvetőbb és általánosabb jelenség. A kritikus program *alapelveinek* megfogalmazása egyértelmű művelet, a bírálói gyakorlat *mikéntjét* viszont a legkülönbözőbb alkati, izlésbeli, lélektani, társadalmi tényezők határozzák meg. A kritikus legőszintébben megfogalmazott és legkövetkezetesebben vállalt alapelveinek is ellentmondhatnak alkotásának törvényei. A dogmatikus hajlamú vagy elkötelezettségű kritikus is lehet ítéleteiben szubjektív, ahogy az individualista elveket valló bíráló tételeiben is fel lehet fedezni hagyományos vagy éppen klasszikus normákat. Gyulai a maga egyéni ízlését vélte minden időkre érvényes, objektív törvényszerűségnek, Ignótus pedig, miközben szubjektív véleményének egyéni megfogalmazására törekedett, sokszor mondott ki általános érvényű esztétikai és kritikai alapelveket.

Szándék és gyakorlat kölcsönhatásának jelentőségét felismerve alakította ki Komlós Aladár komplex elemzési módját, amelynek az a lényege, hogy a kritikus által vallott alapelveket permanensen a bíráló aktív tevékenységével szembeníti. Elemzés módja a kritikus egyéniségének sokkal teljesebb, konkrétabb, dinamikusabb megragadására ad módot, mint a hagyományos kategorizálások, amelyek a kritikust elsősorban szándéka, programja, illetve önszemlélete valamely domináns vonása alapján minősítették szubjektívnek, objektívnek vagy beleérzőnek. A bírálói gyakorlat mélyreható vizsgálata azért is fontos, mert a hasonló nézeteket valló, rokon felfogású kritikusok között is számos véleménykülönbség lehet. Ha kiindulópontjuk azonos volt is, ízlésük, temperamentumuk a legkülönbözőbb változatokra nyújthat alkalmat. „*Különböző emberek kezében tehát — írja Komlós — ugyanazon mértékek olykor különböző mérési eredményt eredményeznek, az elvek azonossága nem biztosítja az ítéletek általános érvényét.*”

Amikor befejezte kritikátörténeti művét, üzent, látogassam meg, mert ide szeretné adni munkája kéziratát, hogy ha van időm, olvassam el és számoljak be impresszióimról. Természetesen nem volt sürgősebb munkám a megtisztelő feladatnál. Egy hét múlva már fölkerestem Komlós Aladárt Bezerédy utcai otthonában, hogy jegyzeteim alapján fejezetről fejezetre elmondjam észrevételeimet. Hosszú délutánt beszélgettünk át. Hét óra felé Komlós felesége, Palotai Erzsí már a második feketét akarta föltenni, de nem volt szükségünk doppingolóra, egyikünk sem fáradt el a vitában. Voltak olyan észrevételeim, amelyeket Komlós Aladár nyomban elfogadott, olyan megjegyzéseim, amelyek elgondolkozott, és persze olyanok is, amelyek nem győzték meg véleményem helyességéről. Este tíz óra is lehetett már, amikor lakásuktól távol, hazafelé tartva eszembe jutott, hogy egy egészen más természetű gyakorlati ügyről megfeledeztem. Aláírást kellett volna kapnom Komlós Aladártól, hogy Móricz Zsigmondról szóló kandidátusi disszertációm vitáján részt vesz a bíráló bizottságban. Szóba is került a dolog, hogy persze, majd aláírja a papírt, de a vita hevében az egész ügyről mégis elfeledtünk. Akkor úgy éreztem, feledékenységem az adott esetben jelképes értelmű: én a mai napon, Komlós Aladár előtt letettem a vizsgát, *megfeleltem a követelményeknek*, ami a másik ügyet illeti, ami hátra van még számomra a Magyar Tudományos Akadémia tiszteletre méltó palotájában, opponensekkel és bizottsággal, az már *ehhez képest* merő formáság, feledésre méltó hivatalos aktus lesz.

A véletlen úgy hozta, hogy Komlós kritikátörténeti monográfiája egyszerre jelent meg a *Miért szép?* című gyűjteménnyel, amelyet Albert Zsuzsával szerkesztettem, ebben többek közt Benedek Marcell, Füst Milán, Komlós Aladár, Gyergyai Albert, Déry Tibor, Keresztury Dezső, Bóka László, Rónay György, Lengyel Balázs, Somlyó György, Nemes Nagy Agnes, Szabó Ede, Csoóri Sándor verselemzéseit adtuk ki. „*Kedves Kálmán — írta Komlós Aladár 1966. április 1-én kelt levelében — megkaptam a Miért szép?-et s gratulálok hozzá. Lényegében (nálunk) új műfajú könyv, s a legtöbb cikk, amit eddig olvastam belőle, nagyon jó. Meglepett Bóka Esti sugárkoszorú-jának szépsége, de a versenyben Rónay György vezet! Választékosan, szépen megírottak a Te cikkeid is, de az Üllői úti*

fák-at illető véleményemből persze nem tudtál kimozdítani. Egészen a könyv olyan érdekes és színvonalas, hogy sajnálom, hogy csak egy elemzéssel vettem részt benne. Kritika-történetem megjelenése lesújtott. Nemcsak a botrányos összevissza-lördélés miatt, hanem azért is, mert — a betegségem alatt készülvén a korrektúra — nem volt módom kigyomlálni belőle a fölösleges tapintatlanságokat. Jó visegrádi pihenést és teljes gyógyulást kíván, Magdának kézcsokomat küldöm, Téged ölel: Komlós Aladár.”

A kritikátörténeti művére vonatkozó megjegyzésein a súlyos betegségen átesett és abból éppen hogy kilábaló ember kedvetlensége is megérződik. Egészséges embernek ismertük, ő is szívesen beszélt arról, hogy néhány napos meghúléseken kívül sohasem kellett otthon maradnia. Hetvenhárom éves volt, amikor először tört rá komoly betegség. Egy irodalmi műsor televíziós felvétele után lett rosszul és kellett heteken át az ágyat őriznie.

Később lassan visszanyerte egészségét, de most már mindannyian, akik szerettük, akiknek sokat jelentett léte és életünkben való jelenléte, egyre többet aggódtunk érte. Örültünk, hogy újra kedvvel dolgozik, vitauléseken vesz részt, feleségével, barátokkal nagy sétákat tesz a mátrai erdőkben, hogy úszni jár a Lukács uszodába, és főként annak, hogy mindaz, amit kezéből kienged, továbbra is érdekes, friss és bátor megnyilatkozás, de féltettük is amiatt, hogy nem figyel eléggé a test követelményeire.

Szervezete, idegrendszerre az elkerülhetetlen elmúlás ellen úgy védekezett, hogy továbbra is azt csinálta, amit korábban, végezte a munkáját, figyelte a világ eseményeit, választ próbált keresni mindarra, ami érdekelte. Miközben aggódtunk érte, új és régi tanulmányainak, írói arcképeinek, esszéinek, vitacikkeinek, szellemes glosszáinak olyan gazdag gyűjteményével lepte meg olvasóit, mint a *Verec-kétől Dévényig* (Bp. 1972) vagy a *Kritikus számadás* (Bp. 1977) című kötetei.

Az utóbbiban olvasható, 1973-ból származó önvallomásában, hogy életének kilencedik évtizedébe lépve azon elmélkedik, mit végzett, mik voltak életének, írói és tudományos működésének eredményei. „Tudományos működésemről is elmondhatom, amit a verseimről; vannak részleteredményeim, de nincs új tudományos szemléletem. De hát fontos, hogy mi lesz a síremlékem? Több vigasztalást nyújt nekem Péterfy Jenő kedvenc idézete: *Jours de travail! Seuls jours ou j'ai vécu!* — s én sokat dolgoztam. És a kutatás, egy fontos adat megtalálása, a nyomozás izgalma, egy kérdés megfejtése: az életnek tartalmat adó örömök, pláne, ha az ember úgy érzi végül, hogy megbecsülés veszi körül, néha még több is, mint amennyit megérdemel.”

Életének valóban a munka lehetett egyik legfontosabb értelme, célja, indítéka, de egyniségét nem szabad úgy elképzelnünk, mintha a munka rabszolgája, örömtelen aszkétája lett volna. Számára dolgozni annyit jelentett, mint kinyomozni, tisztázni, átgondolni, megérteni mindazokat a jelenségeket, amelyek fölkellették kíváncsiságát. A művészi alkotásban az embert is érezni akarta, aki létrehozta a művet, az ember személyén át pedig a kort is meg akarta érteni, amelyben a mű keletkezett.

Utolsó pillanatáig érdekelte az élet, az irodalom, barátai, pályatársai és az egész emberiség sorsának alakulása, szűkebb és tágabb környezetének jelenségei, a világmindenségnek az a részlete, amely szobája ablakából elé tárult. „Ha rossz kedvem van, kinézek az ablakomból az udvarra. Nagy udvar, közepén terebélyes fa, két nyújtó, három homokozó, zöld gyep, padok. A fán egy rigó ül, majd verebek raja röppen rá. A nap minden órájában bicikliző, futballozó, ugrándozó, karikázó, birkózó, homokozó gyerekek futkároznak itt, háromévestől körülbelül tizenhárom évesig... A homokozóban olyan komoly elmerüléssel hajolnak egy-egy kavics fölé, mint Kant hajolhatott a szintétikus a priori ítéletek lehetőségének kérdése fölé. Tündérségük épp e szent komolyságban áll, a teljes odaadásban, amely nem ismeri a cinikus kívülállást. S eszembe jut Gauguin, aki Tahitibe ment, mert a Paradicsomba vágyott. De minek ezért Tahitibe hajózni? Elég elnézni egy verebet, egy kiscicát vagy elmenni egy óvodába. Vagy nézni a mi udvarunkat; ez mind részlet a Paradicsomból... Az egyik gyerek most szalad haza az óvodából, s közben hempereg egyet a hóban, mint egy kiskutya. Rájövök: misztérium előtt állok, a szent pillanat előtt, mikor az élő természetből kibuggyan a játék és az öröm és a szeretet.”

* „Munkanapok! Csak azokon a napokon éltem, mikor dolgoztam!”